

Přehled koncepcí a stanovisek k problematice selhání výběrových jednotek¹⁾

JAN HERZMANN

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

I. Sociálně psychologické aspekty

Případy, kdy se od určité výběrové jednotky, například od vybrané osoby, nepodaří získat požadované údaje, jsou v sociologických výzkumech dosti časté. Stanovíme-li výběrový soubor například podle seznamu obyvatel určité obce, může se stát (a zpravidla se stane), že v období, kdy chceme údaje zjišťovat, budou některé z vybraných osob nepřítomné, jiné odmítnou poskytnout požadované údaje, další uvedou údaje zkreslující — ať již úmyslně či neúmyslně — skutečný stav zkoumaného problému. Dochází tak ke zkreslení, které se v literatuře obvykle nazývá nevýběrovou chybou [viz například Konijn [1973], Cochran [1963] aj.], neboť je do značné míry nezávislé na způsobu výběru jednotek, jež mají být zkoumány, a vzniklo by i v případě úplného (vyčerpávajícího, nevýběrového) šetření. Nevýběrové chyby se dělí na dvě velké skupiny, pro něž zatím v češtině není adekvátní označení:

- a) „non-response errors“ by bylo možno volně popsat jako chyby způsobené absencí určitých údajů,
- b) „response errors“ označují chyby způsobené tím, že od výběrové jednotky jsou získány údaje neodpovídající skutečnosti.

První typ chyby nazývá klasik teorie výběrových šetření profesor Hájek *selháním (výběrových jednotek)*, [srv. Hájek [1960]]. Selhání přitom může mít dvě formy:

- odmítnutí,
- selhání pokusu o kontaktování (nalezení) výběrové jednotky.

Obecné otázky selhání v literatuře

Podíváme-li se globálně na soubor publikací dotýkajících se zkoumané problematiky, jsou v něm zřejmé dva proudy. První se zabývá selháním ve výzkumu lidských populací jako sociálně psychologickým jevem, zkoumá jeho příčiny a cesty ke snížení podílu selhání na celkovém počtu provedených pokusů o získání údajů. Druhý je zaměřen matematicko-statisticky a obsahem prací sem spadajících je především hledání cest k minimalizaci vlivů selhání na používané estimátory populačních charakteristik. Pro praxi sociologického výzkumu je pochopitelně nutné využít obou typů poznatků — sociálně psychologických i matematicko-statistických. Aplikace matematicko-statistických postupů by ovšem měla vždy vycházet z obsahového rozboru problematiky selhání, ze znalostí procesů, které k němu vedou.

Při sebelepším přípravě šetření se nelze určitému procentu selhání vyhnout. Ani opakování pokusů o kontakt neřeší problém úplně, neboť je nelze provádět donekonečna a zkušenosti ukazují, že vždy zůstává určitá skupina „neprošetřených jednotlivců, pro niž je třeba udělat úpravy v datech“ [Hansen—Waksberg [1970]]. Tyto úpravy musí být přiměřené jednak velikosti skupiny

(1) Za velmi užitečné připomínky a podněty k tomuto přehledu děkuji svým spolupracovníkům ing. L. Vackovi, CSc., a PhDr. V. Forstovi.

„neprošetřených“, jednak povaze, charakteru těchto jednotek. To vyžaduje znalost příčin selhání, znalost složení skupiny jednotek, u nichž k selhání došlo, a také informaci o tom, o jaký druh selhání jde. Proto se v první části svého přehledu budu zabývat sociologickými, popřípadě psychologickými pracemi věnovanými dané problematice. Přehled prací věnovaných *statistickým* aspektům selhání jsem připravil pro některé z dalších čísel Sociologického časopisu.

Ze sociologického hlediska je možné se na selhání dívat jako na jeden ze zdrojů narušení reprezentativity výzkumu. Linehan [1973] k tomu napsal: „... ti, kteří odpovídají, mohou být stěží považováni za reprezentativní výběr.“ Ještě jasněji se vyjádřil Grušin [1972]: „Musí se, pokud možno, maximálně snížit počet lidí, kteří nechtějí na dotazník odpovědět, ... je zde vždy možnost najít jiného člověka..., který rád na dotazník odpoví. Ve skutečnosti však je odmítnutí věc velmi nebezpečná, zejména má-li určité zaměření a dochází-li k odmítnutí masově... V těchto případech musí badatel zvláště analyzovat povahu a příčiny úniku a na základě této analýzy uvážit možnost dalšího pokračování v práci.“

Se selháním jako s nepříjemnou komplikací výzkumů lidských populací se pochopitelně setkávali již autoři prvních sociologických, psychologických a lékařských výzkumů. V literatuře se uvádí, že již v roce 1911 vymezil Yulm interval, v němž při daném procentu selhání leží skutečná hodnota zjišťované charakteristiky. Prvým doloženým pokusem o snížení podílu selhání je práce Leuvena [1932], v níž se hovoří o opakování pokusu o získání potřebných údajů. Systematický výzkum sociálně psychologických aspektů selhání však začíná teprve ve čtyřicátých až padesátých letech a je spojen se jmény Gaudet a Wilson [1940], Hilgard a Payne [1944], Clausen a Ford [1947] a řadou dalších autorů. Jejich studie ukazují, že skupina neprošetřených se přinejmenším svým sociodemografickým složením od skupiny prošetřených jednotek liší. Později se objevuje také kritika čistě statistického zacházení se selháním jako s homogenním jevem. Například Leverkusová—Brüningová [1966] kritizovala anglosaskou literaturu za to, že nerozlišuje nekontaktování a odmítnutí (např. Cochran [1963] aj.). Je nutno poznamenat, že směšování obou těchto typů selhání je typické pro statistické práce, zatímco autoři pojednávající o technických šetření se této chyby nedopouštějí. Tak Parten [1950] rozlišuje „vynechání“ a „odmítnutí“ (omission, refusal), Stephan a McCarthy [1958] hovoří o „dostupnosti“ a „spolupráci“ (accessability, cooperation). Sovětská autoři dělí „těžko dostupné“ osoby na ty, které „nejsou doma“, a na „odmítající“. Rozlišení obou typů selhání má značný praktický význam pro použití metod založených na opakování pokusů o kontakt i pro aplikaci statistických korekčních postupů. Zatímco opakovaný pokus často přináší kontakt s dosud nekontaktovanou jednotkou, zřídka přináší odpověď od osoby, která dříve spolupráci odmítla, pokud se nezmění způsob dotazování (srv. Williams [1950], Kish [1965], Esser [1973] aj.). Pro odstranění vlivu odmítnutí přetrvávajícího i při použití jiných postupů sběru dat je nezbytná určitá rekonstrukce chybějících údajů nebo jejich nahrazení údaji, o nichž lze předpokládat, že se od chybějících nebudou příliš lišit.

U různých autorů se můžeme setkat s protichůdnými názory na „nebezpečnost“ různých druhů selhání. Tak Šljapentoch [1976] tvrdí, že vážnějším problémem je nekontaktování, a to zejména v socialistických státech, kde je podíl odmítnutí nízký. Tento názor je diskutabilní ze dvou důvodů:

1. údaje o podílu odmítnutí v různých výzkumech provedených v jednotlivých socialistických zemích ukazují, že ani zde není tento jev zanedbatelný;

2. odmítnutí má bezprostřední vazbu k sociologickému výzkumu a často přímo k danému tématu, má tedy, podle výše citovaných Grušinových slov, „zaměření“.

Sám Šljapentoch ostatně napsal, že „odmítnutí zvyšuje nebezpečí vychýlení výběru ve prospěch osob, které chtějí besedovat se sociology“. Šrámek [1981] naopak soudí, že významnější z obou forem selhání je odmítnutí. Píše: „Je pochopitelné, že pokud nedisponujeme informacemi o mínění určité části osob, které můžeme definovat jediným společným znakem — negativním postojem k účasti při výzkumu veřejného mínění —, oslabuje to sílu závěrů o stupni reprezentativnosti výběru“.

Přehled sociologicky a psychologicky orientovaných prací s tematikou selhání tedy uvedeme nejprve z hlediska odmítnutí.

Odmítnutí

Nejjednodušeji se s problémem odmítnutí vypořádali Schwarz [1964] a Hyman [1954], kteří došli k závěru, že při interview nekorelují faktory vedoucí k odmítnutí spolupráce obvykle s meritem výzkumu a že při podílu odmítnutí do 15 %, což je obvyklá horní mez [srv. Sheatsley [1948], Stephen—McCarthy [1958]], je možné vliv odmítnutí na estimátory zanedbat. Jiní autoři však jejich „optimismus“ nesdílejí.

Zajímavý je například přístup k problematice odmítnutí u Parryho [1950] a jeho následovníků. Parry tvrdí, že odmítnutí rozhovoru je vlastně odmítáním sociální role „dotazovaného“, respektive mezním vyjádřením tohoto odmítání. Jeho méně výraznými projevy jsou odmítnutí odpovědí na jednotlivé otázky a úmyslné uvádění vyhybavých odpovědí (např. „nevím“). K tomuto názoru se přiklání Scheuch [1967], který dále uvádí, že přerušení rozhovoru ze strany respondenta je důkazem nepochopení role „dotazovaného“ na začátku rozhovoru. Mezi Parryho následovníky patří i Benson se svými spolupracovníky (viz Benson aj. [1951]), který si uvědomil, že lidé často odmítají stát se dotazovanými dříve, než se dozvědí, čeho se budou otázky týkat. Leverkusová—Brüningová [1966] tvrdí, že odmítnutí je „konečným bodem kontinua »připravenost ke spolupráci«“.

Uvedené názory ani Bensonův postřeh však nedokazují nezávislost sledovaných znaků a faktorů působících na odmítnutí. Svědčí o tom například často zjišťované změny podílu odmítnutí v závislosti na tématu výzkumu. Vůbec pak Parryho teorie nedokazuje, že by odmítnutí výsledky výzkumu neovlivňovalo. Schwarz sám [1964] totiž píše, že odmítnutí je projevem odporu k interview jako k jedné ze složek sociálně kulturního prostředí (Bezugsrahmen) dotazovaného. Green [1966] zastává názor, že výzkumný rozhovor je přijímán jako součást „dominující kultury“ a odmítnutí vzniká ze „všeobecného nesouladu s normami každodenního života“. Leverkusová—Brüningová [1966] postřehla, že někdy plyne odmítnutí také z „obecné neúčasti na veřejném životě“. Ve všech těchto případech lze říci, že uvedené faktory (v podstatě sociálně politického charakteru) ovlivňující odmítnutí jsou vázány na životní způsob individua (v obecném slova smyslu), který je na druhé straně obvykle spojen s předmětem výzkumu. S životním způsobem a charakteristikou vybrané osoby jsou spojeny dokonce i takové „obecné“ důvody odmítnutí, jako obava z cizí osoby (viz Scott [1974], Analízy [1966]) nebo přesycenost výzkumy (Field [1974]). Zdá se tedy, že při sociologickém výzkumu je Hymanova a Schwarzova hypotéza „nezávislosti faktorů vedoucích k odmítnutí na meritu šetření“ neopodstatněná.

Určité objasnění v tomto směru nabízí disertační práce Šrámka [1981], který dělí odmítnutí na dvě hlavní skupiny:

- a) situačně podmíněná (respondent je momentálně zaneprázdněný, odchází z domu apod.);
- b) vyplývající z negativního postoje k výzkumu (s čímž souvisí nedůvěra v anonymitu, obava ze zneužití výsledků, ale i obava z nezvyklosti situace, která se častěji projevuje u osob s nižším vzděláním).

Větší význam pro narušení reprezentativity mají podle autora i podle mého názoru odmítnutí typu b), která jsou pravděpodobně svázána s meritem výzkumu, zatímco faktory shrnuté do typu a) zřejmě působí nezávisle. Poznamenáme, že podobné dělení se poprvé vyskytlo u Deminga [1953].

Zajímavou studii k problematice odmítnutí sestavil Esser [1973], jehož lze rovněž označit za Parryho následovníka. Esser vychází z toho, že responze je ovlivněna čtyřmi faktory:

1. schopností vybrané osoby převzít roli „dotazovaného“;
2. postavením vybrané osoby v okolním světě (ve smyslu citované Greenovy hypotézy);
3. individuálním oceněním probíhajícího sociálního výzkumu;
4. místem sociální komunikace v systému individuálních norem vybrané osoby (srv. též Benney—Hughes [1956/7]).

Základem Esserovy analýzy byly údaje získané na základě systematického výběru 800 osob z kartotéky trvale bydlících v Kolíně nad Rýnem. Při prvním pokusu o kontakt 472 osob (59 %) poskytlo požadované údaje, 144 osob (18 %) odmítlo spolupráci. Od 44 osob (5,5 %) se však podařilo (s využitím lépe školených tazatelů) responzi získat při opakovaném pokusu. Při prvním pokusu hodnotili tazatelé subjektivně ochotu dotazovaných ke spolupráci, což umožnilo tyto dotazované rozdělit na „kooperující“ a „rezervované“. Celkem tedy vznikly 4 skupiny osob:

K kooperující	360 osob
R rezervovaní	112 osob
V osoby, které poskytly údaje při 2. pokusu	44 osob
S opakovaně odmítající	100 osob

Výběrové rozdělení četnosti zastoupení jednotlivých skupin v závislosti na sociodemografických charakteristikách nasvědčuje tomu, že první Esserova hypotéza, byť snad poněkud silně formulovaná, je v podstatě správná. Poznatky o „ochotě ke spolupráci“ v jednotlivých sociodemografických skupinách shrnuje tabulka 1.

Tabulka 1. Procentní četnosti zastoupení jednotlivých kategorií podle ochoty ke spolupráci v různých sociodemografických skupinách

	K	R	V	S
Muži	66,0	15,0	4,0	15,0
Ženy	52,9	21,6	8,4	17,1
18—45 let	64,9	16,8	5,3	13,0
nad 45 let	51,4	20,8	7,6	20,2
vyšší a střední vrstvy	69,2	15,8	5,3	9,7
nižší vrstvy	45,9	24,6	9,7	19,8
ženatí a vdané	60,3	18,3	6,4	15,0
ostatní	54,3	19,5	8,0	18,2

Pramen: Esser [1973].

Důkladný rozbor poznatků z provedeného šetření by zřejmě vyžadoval mnohorozměrnou analýzu těchto dat, pro niž však v publikované práci nejsou potřebné podklady. Esserova zjištění se ovšem kryjí v mnoha směrech s poznatky jiných autorů. Tak Gaudet a Wilson [1940], Gray a Corlett [1950], Moser a Stuart [1953] a Berelson [1954] píší, že odmítnutí je častější u žen než u mužů, což je v souladu s Esserovými výsledky. Pouze Lowe a McCormick [1955] tuto zkušenost nepotvrdili a DeMaio [1980] popisuje případ, kdy pohlaví frekvenci odmítnutí neovlivnilo.

V souladu s Esserovým zjištěním menší ochoty ke spolupráci ve skupině starších osob jsou údaje Gaudeta a Wilsona [1940], Benneye, Reimana a Stara [1956/7], Sharpa a Feldta [1959] i Noellové-Neumannové [1980]. Merton [1947] a Moser se Stuartem [1953] na druhé straně tvrdí, že nejvíce odmítnutí je ve střední věkové kategorii, což použité věkové členění nemohlo ani potvrdit, ani vyvrátit. Hrubé věkové členění je nepochopitelné především proto, že Benson [1951] zjistil značnou variabilitu podílu odmítnutí v jednotlivých daleko užší vymezených věkových kategoriích a jeho práce byla Esserovi evidentně známa. Všichni autoři (i DeMaio [1980]) se však s Esserem shodují v tom, že nejmenší podíl odmítnutí je ve skupině osob ve věku do 30 let.

Poznatky o vyšším podílu odmítajících v „nižších vrstvách“ odpovídají názorům a zkušenostem Mertona [1947], Bensa [1951], Lova a McCormicka [1955] i Noellové-Neumannové [1980], kteří tvrdí, že připravenost k interview roste se vzděláním a ekonomickým statusem. Scheuch [1967] a DeMaio [1980] na druhé straně tvrdí, že nejobtížněji se responze získávají u „středních vrstev“, což opět Esserovy údaje neumožňují ani potvrdit, ani vyvrátit. Data získaná Moserem a Stuartem [1953] dokonce odporují Esserovým závěrům, neboť nasvědčují tomu, že podíl odmítnutí se sociálně ekonomickým statusem roste. Kardinální slabinou všech těchto poznatků ovšem je vágní vymezení pojmů „vrstva“, „sociální třída“, „socioekonomický status“, které vyplývá z netřídního chápání dané charakteristiky. Navíc není vyloučeno, že v závislosti na různé roli, kterou ta či ona skupina populace hraje v daném období a v daném státě, se také mění její postoj k sociálním výzkumům. To by vcelku odpovídalo výše uvedeným názorům Greena a Leverkusové-Brüningové.

Poznamenejme, že závislost ochoty ke spolupráci na sociokulturních charakteristikách vybraných osob uvádějí Ross [1963] a Lydall [1955]. Ti tvrdí, že procento odmítnutí je vyšší ve městech než na vesnici. Ross to vysvětluje větší uzavřeností, a tedy menší intenzitou mezilidské komunikace obyvatel měst, což lze dát do souvislosti s posledním Esserem uváděným faktorem ovlivňujícím ochotu ke spolupráci. Takovou hypotézu pochopitelně nemohl Esser v samotném Kolíně ověřit.

Velmi zajímavé údaje zjistil Esser v oblasti závislosti ochoty ke spolupráci na „socializovanosti“, kterou operacionalizoval počtem přátel dotázaného mezi spolupracovníky a jeho spolkovou příslušností. Ukázalo se, že s klesající socializovaností klesá i ochota být respondentem. Současně potvrdil Esser Sjöbergovo [1957] zjištění, že ochota ke spolupráci roste s rostoucím uznáním významu společenských věd. Esser se také pokusil operacionalizovat význam, který respondenti přikládají jednotlivci při sociologickém výzkumu, jeho operacionalizace prostřednictvím přísnosti posouzení deviantního chování je však velmi sporná; to platí ostatně i o operacionalizaci dalších pojmů, například o postoji k zásahům člověka v přírodě, jehož souvislost s ochotou ke spolupráci autor rovněž ověřoval. Zajímavým zjištěním však je, že kooperativnější byli při daném výzkumu osoby s pozitivním vztahem k novému.

V závěru své práce Esser vyslovuje domněnku, že uvedené faktory ovlivňují ochotu ke spolupráci, byť s různou intenzitou, při všech sociálních výzkumech. Toto tvrzení se v podstatě shoduje s názory ostatních autorů. V Esserově práci by však bylo třeba pokračovat nejen v rovině empirické, ale i v rovině teoretické, zejména rozvinout operacionalizaci jednotlivých pojmů.

Z poněkud jiného zorného úhlu se nad problematikou odmítnutí ve své knize zamýšlejí Stephan a McCarthy [1958]. Uvádějí pět faktorů působících na ochotu poskytnout údaje při interview:

1. typ požadované informace a okolnost, zda je dotazovaný předem seznámen s tématem výzkumu;
2. demografické charakteristiky osoby;
3. postoj osoby k instituci, která je „sponsorem“ šetření;
4. úsilí věnované překonání odporu k poskytování informací;
5. okolnosti, za nichž výzkum probíhá.

Je patrné, že v přístupu těchto autorů se projevuje méně psychologických a více sociologických prvků. Empirické poznatky (jedná se o tzv. Elmira Study, viz Williams [1950]), získané na základě údajů 1029 osob, které poskytly interview na první pokus, a 92 osob, které při prvním pokusu odmítly a při druhém pokusu odpověděly, lze dobře srovnat s Esserovou studií. Co do sociálně demografických charakteristik se obě shodují. Na získaných datech autoři demonstrují, že mezi výsledky založenými pouze na údajích z prvního pokusu a výsledky založenými na souboru všech získaných odpovědí je při odhadu populační proporce rozdíl až 1,2 %. Je možno vyslovit hypotézu, že kdyby se podařilo v druhém pokusu získat údaje od všech osob, které při prvním pokusu odmítly spolupráci, byl by tento rozdíl ještě větší. Stephan a McCarthy zastávají názor, že jediným řešením problému odmítnutí je redukce počtu odmítajících tak, aby jejich vliv na estimátory byl zanedbatelný. Mezi hlavní prostředky redukce počtu odmítnutí podle nich patří:

1. výběr a příprava tazatelů;
2. vhodné přiřazení respondentů tazatelům, aby nevznikaly problémy při komunikaci;
3. prezentace šetření potenciálním respondentům (identifikace organizace, která je sponsorem šetření, předběžná informace o obsahu dotazníku);
4. vyplácení odměn a prémie za účast ve výzkumu;
5. pokus o dohodnutí další schůzky v případě odmítnutí (vytváří tlak na souhlas s dotazováním);
6. opakovaný pokus o získání údajů, provedený jiným tazatelem nebo pracovníkem řídícím tazatele.

Autoři citují článek Durbina a Stuarta [1951], kde je empiricky ověřeno působení první metody (vliv přípravy tazatelů). Vliv ostatních faktorů není v citované práci doložen, lze ho však prokázat na základě prací jiných autorů (např. Deminga, Mosera, Kaltona aj.). Působením odměny na podíl odmítnutí se zabývá článek Cannella a Khana [1968].

V podstatě stejné prostředky snižování podílu odmítnutí uvádí také Kish [1965], který navíc doporučuje vzbudit zájem dotazovaného vhodnou vstupní otázkou. V rozporu s tímto doporučením je zkušenost Bensona [1951], že lidé odmítají často roli respondenta ještě dříve, než se dozvědí, o co ve výzkumu půjde. Podle DeMaiové [1980] odmítá účast na výzkumu hned při prvním kontaktu 25 % všech odmítajících. Domnívám se však, že je otázkou vhodné připravenosti a schopnosti tazatele, zda dokáže úvodní otázky vhodně využít.

Nevýhodou všech výše uvedených empirických poznatků o problematice od-

mítnutí je, že byly získány v kapitalistických státech a jsou na naše podmínky přenositelné jen jako určité hypotézy nebo aproximace. Je totiž nutno předpokládat, že sociálně psychologický model situace dotazování je ovlivňován v neposlední řadě společenským zřízením a z něho vyplývajícími konkrétními podmínkami života v té které zemi. Vědecká produkce v socialistických státech se však, pokud je mi známo, problematiky selhání dotýká jen zřídka a velmi okrajově. Proto je nutno přivítat článek Košťála [1981], analyzující konkrétní zkušenosti výzkumného oddělení Českého rozhlasu.

Na základě údajů z pěti výzkumů uvedeného pracoviště, které používá kvótní výběr, dospívá Košťál k závěru, že ženy jsou ochotnější ke spolupráci než muži, z věkového hlediska tvoří nejochotnější skupinu osoby ve věku 25 až 39 let a nejméně ochotnou šedesátiletí a starší občané. V malých obcích (do 2000 obyvatel) je podle autora obecně větší ochota ke spolupráci než v jiných lokalitách.

Podle citované práce dojde k 59 % odmítnutí bezprostředně po navázání kontaktu, ještě před vysvětlením účelu výzkumu. Tento údaj je zajímavý, bohužel ho však lze s výzkumy ostatních pracovišť obtížně srovnávat, neboť Český rozhlas použil při některých z analyzovaných šetření vedle standardizovaného rozhovoru ještě techniku poslechového deníku. Aplikaci této pro respondenta náročné techniky lze přičítat značnou část odmítnutí, k nimž došlo po vysvětlení účelu a způsobu provedení výzkumu a také celkově vysoké procento odmítnutí (25 %). Cenným poznatkem je informace, že nejčastějšími důvody odmítnutí následujícího hned po navázání kontaktu byly vedle nezájmu o rozhlas především nedostatek času, strach z cizí osoby (zejména u starších dotazovaných) a obavy z porušení anonymity. Procentní zastoupení jednotlivých důvodů Košťál neuvádí. V této souvislosti je však možné uvést zjištění Jesinovské (viz Analýzy [1966]), podle níž je při výzkumech v PLR nejčastějším důvodem odmítnutí nedostatek času (26 %) a druhou nejčastější příčinou nezájem (24 %).

Jiným zdrojem údajů o situaci u nás je Šrámkova disertace [1981], v níž autor uvádí následující tabulku:

*Tabulka 2. Podíl odmítnutí v šetřeních Ústavu pro výzkum verejnej mienky pri SŠÚ**

Rok	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1978
Průměrný podíl odmítnutí	8,6	6,9	6,2	6,7	5,6	4,7	4,9	7,2*

* V roce 1977 došlo k hromadné obnově tazatelské sítě ÚVVM SŠÚ.

Pramen: Šrámek [1981].

Nedostatkem citované práce je, že se neuvádí, na jakých základních souborech byla šetření prováděna. Z textu disertace lze usoudit, že některé výzkumy mají extrémně nízký podíl odmítajících, protože základní soubor tvoří skupina osob zainteresovaná na tématu šetření. Nehledě na tento nedostatek však uvedené údaje nasvědčují tomu, že čím zkušenější jsou tazatelé a čím déle v určité obci působí, tím nižší je procento odmítnutí. Toto Šrámkem podrobněji komentované zjištění může mít značný význam pro řízení konkrétních tazatelských sítí.

I když některé teoretické i empirické výsledky týkající se problému odmítnutí se u jednotlivých autorů poněkud liší, lze na základě jejich prací formulovat několik obecnějších závěrů, které mají význam pro organizaci sociologických výzkumů:

1. Odmítnutí je jevem, který provází v různé míře všechny empirické sociologické výzkumy a má nepříznivý vliv na reprezentativitu získaných údajů.
2. Rozhodnutí konkrétní osoby odmítnout účast ve výzkumu je ovlivněno jejími sociodemografickými charakteristikami, psychickými dispozicemi i postojem k výzkumu; odtud plyne, že vychýlení vznikající odmítnutím má (nebo může mít) určité zaměření a může tedy vést k systematickému zkreslení výsledků.
3. Základní „nestatistickou“ metodou řešení problému odmítnutí je snaha o snížení jejich počtu. Byly navrženy určité postupy orientované k tomuto cíli, o jejich efektivnosti je však zatím velmi málo známo. V tomto směru je otevřen prostor pro další metodologické výzkumy.

Je patrné, že hloubkovou analýzou odmítnutí se mohou zabývat jen některá pracoviště. Je však možno doporučit, aby při všech empirických šetřeních byl ve fázi interpretace uvažován podíl odmítnutí, popřípadě i jejich struktura. A každá závěrečná zpráva by měla obsahovat základní údaje o odmítnutí v daném výzkumu.

Selhání pokusu o kontakt

Problematicke selhání pokusu o kontakt je v „nestatistické“ literatuře věnováno méně pozornosti než odmítnutí. Výjimku v tomto směru tvoří práce sovětských autorů, podle jejichž zkušeností je v SSSR nekontaktování častějším zdrojem zkreslení než odmítnutí účasti na výzkumu. Tak například Petrenko a Jarošenko [1979] při jednom z prováděných výzkumů zjistili, že z 1002 vybraných leningradských rodin bylo v době návštěvy tazatele 45 % „nekompletních“ (tj. některá osoba nebyla doma) a celkem bylo nepřítomno 65 % osob. 45 % nepřítomných bylo údajně mimo domov z důvodů „pracovních“, a to přesto, že 75 % rozhovorů proběhlo po 17. hodině. Ukázalo se, že pod „pracovní“ důvody zahrnují lidé i cestu do a ze zaměstnání, včetně obstarávání nákupů a služeb. Pouze 3,7 % nepřítomných bylo mimo domov z důvodu návštěvy kulturních institucí.

Relativně častý problém nekontaktování vyústil u sovětských autorů v pokusy o teoretické uchopení tohoto jevu. Tak například podle kolektivu autorů vedených Firsovem (viz Firsov aj. [1981]) je základním faktorem rozhodujícím o selhání kontaktu tzv. lokální mobilita (lokaľnaja podvižnosť) daná:

- a) chováním lidí („potenciálních respondentů“), hlavně pracovním rytmem a zvláštnostmi trávení volného času;
- b) tazatelovým výběrem doby provádění výzkumu.

Petrenko a Jarošenko [1979] navrhli zajímavý prostředek měření „dostupnosti“ různých skupin obyvatelstva — tzv. *koeficient dostupnosti*, který je pro danou sociodemografickou (obecně jakoukoli) skupinu určen jako poměr jejího zastoupení ve výběrovém souboru k jejímu zastoupení mezi nepřítomnými (nekontaktovanými) osobami. Skupiny s koeficientem dostupnosti menším než 1 označují autoři za „obtížně dostupné“. Autoři také uvádějí konkrétní poznatky z blíže nespecifikovaného výzkumu provedeného v Leningradě (tabulka 3).

Koeficient dostupnosti osaměle žijících osob je podle citovaných autorů zpravidla nižší, než odpovídá dané skupině: u osamělých důchodců 1,2, u osamělých studentů 0,6 a u osamělých ekonomicky aktivních osob 0,8. To mimo jiné vysvětluje často zjišťovanou skutečnost, že ve výběrovém souboru bývají málo zastoupeni lidé žijící osaměle. Dále se ve výzkumu ukázalo, že muži mají nižší koeficient dostupnosti než ženy a že z jednotlivých věkových kategorií je nejobtížněji kontaktovatelná skupina 20—34 let.

Tabulka 3. Charakteristiky dostupnosti podle sociální struktury
(výzkum v Leninhradě)

	Výběrový soubor (v %)	Nepřítomní (v %)	Koeficient dostupnosti
Ekonomicky aktivní	70,9	86,3	0,8
Studenti	5,1	5,1	1,0
Důchodci	24,0	8,6	2,8

Pramen: Petrneko-Jarošenko [1979].

Navržený koeficient dostupnosti může být velmi užitečnou veličinou nejen jako deskriptivní charakteristika, ale, je-li znám předem, i jako pomocný údaj při plánování šetření. Na jeho základě lze jednak odhadnout potřebný počet opakovaných pokusů, a tím i náklady šetření, jednak stanovit potřebné „korekce“ při interpretaci zjištěných údajů. Jeho výpočet však vyžaduje znalost příslušných charakteristik nekontaktovaných osob, což je z hlediska praktické aplikace poněkud omezující. Z tohoto důvodu jsou všechny údaje o dostupnosti různých skupin populace velmi cenné, i když v konkrétních podmínkách musí být platnost takových údajů vždy znovu prověřována. To platí především o datech uváděných západními autory, kteří o otázkách nekontaktování pojednávají převážně deskriptivně a samozřejmě působí ve výrazně odlišných sociálních podmínkách. Tuto skutečnost lze demonstrovat například v knize Stephana a McCarthyho [1958], kteří shrnují teoreticky naproto neutříděné hlavní příčiny selhání pokusu o kontakt takto:

1. některé skupiny obyvatel, zejména mládež a mladší bezdětní manželé žijící ve městech, se málo zdržují doma;
2. o prázdninách je mnoho lidí mimo domov;
3. nemoc nebo nutné domácí práce znemožňují vybrané osobě zúčastnit se dotazování (nejde o odmítnutí!);
4. na venkově znemožňuje vyhledání některých osob počasí nebo vzdálenost bydliště;
5. dveře domů lidí z „vyšších vrstev“ jsou zamčené nebo je hlídá vrátný, který tazatele nepustí.

Údaje buržoazních autorů, které se dotýkají problematiky nekontaktování, jsou často spojeny s metodou opakovaných pokusů. Tak tomu je například u Deminga [1953]. Ten pro svůj statistický model navrhl rozdělit všechny lidi do tříd označených 0, 1, 2, 4, 6, 8 podle toho, „kolik z osmi pokusů o kontakt by u nich skončilo zdarem“, tj. responzí, získáním potřebných údajů. (Deming patří k těm autorům, kteří směšují selhání pokusu o kontakt a odmítnutí.) Podle zkušenosti Alfred Politz Research Organization prý 5 % dospělé populace USA náleží do třídy 0, po 10 % do třídy 1 i 2, 20 % do třídy 4, 25 % do třídy 6 a 30 % do třídy 8. Navíc jsou v citovaném článku údaje o úspěšnosti postupně prováděných sérií (vln) pokusů o kontakt (tabulka 4).

Údaje v tabulce 4 lze porovnat s poznatky uváděnými Edwardsem [1957]. Ten hovoří o případě, kdy v prvé sérii pokusů bylo získáno 40 % responzí, ve druhé 37 %, ve třetí 16 % a ve čtvrté 4 % (vysvětlení zbývajících 3 % v citované práci chybí). To odpovídá přibližně úspěšnosti prvních pokusů 40 %, druhých 62 %, třetích 70 % a čtvrtých 57 %. Rovněž Kish [1965] hovoří o tom, že první série pokusů poskytuje sice nejvíce responzí (podle jeho údajů 40 %), ale druhá a třetí mají vyšší relativní úspěšnost. Pouze Esser [1973] uvádí úspěšnost prvních pokusů srovnatelnou s Demingovými údaji — 60,9 %. Stephan a McCarthy [1958] píší o kvótním výběru, při němž jen

Tabulka 4. Úspěšnost postupných pokusů o získání responze

Pořadí pokusu (série)	Procento responzí z počtu všech pokusů v dané sérii	Kumulativní procento responzí z celkového počtu jednotek výběrového souboru
1	62,50	62,50
2	33,76	75,16
3	24,28	81,19
4	18,29	84,63
5	14,44	86,85
6	11,86	88,41
7	10,09	89,58

Pramen: Deming [1953].

v 19 % případů nebyl ve zvolené domácnosti nikdo doma a v dalších 17 % případů ve zvolené domácnosti nebyla k dispozici osoba, která by vyhovovala kvótnímu předpisu.

Stejná rozmanitost jako u údajů o úspěšnosti prvních pokusů je i v informacích o podílu nekontaktovaných jednotek — údaje se většinou týkají výzkumů se třemi nebo více pokusy a podle jednotlivých autorů kolísá podíl nekontaktovaných jednotek od 4,0 % do 13,2 % [Gallup [1948] hovoří o 10 %, Crossley a Fink [1951] uvádějí 6 %, Kish [1965] 7,2 % a 13,2 %, Bailar [1968] 6,2 % až 11,4 %; podobné údaje lze nalézt i u Mosera a Stuarta [1953], Noellové [1968], Hansena a Waksberga [1970], Scharffa [1973] nebo Sánchez-Crespa [1973]].

Z velké variability uvedených údajů lze usoudit, že úspěšnost pokusů o kontakt zřejmě dosti závisí na charakteristice cílové populace a na způsobu provádění vlastního šetření. Tento názor ostatně zastávají i jiní autoři. Jak z údajů Deminga, tak z případů popsaných Edwardsem, Kishem a Esserem lze však vyvodit praktické doporučení: *zvyšovat počet pokusů nad čtyři je málo efektivní, neboť další pokusy již přinášejí málo informací.*

V některých pracích se lze dočíst o vzájemném vztahu odmítnutí a nekontaktování. Berelson [1954] tvrdí, že odmítnutí je častější u žen a sociálně málo mobilních jednotlivců, nekontaktování naopak u mužů a jednotlivců mobilních. Stephan a McCarthy [1958] tento názor přebírají a hovoří o tom, že se pravděpodobně nevyplácí pokračovat v opakování pokusů za určitou mez, neboť vliv nekontaktování a odmítnutí se vzájemně ruší: ve výběru je například méně žen, než bylo plánováno, protože ženy často odmítají poskytnout údaje; současně je tam však i méně mužů, neboť se je často nepodaří kontaktovat — výsledkem je koneckonců správný poměr mužů a žen mezi skutečně prošetřenými osobami. Názor o vzájemné kompenzaci vlivů odmítnutí a nekontaktování však není vůbec empiricky podložen.

Jsou však známy případy, kdy se redukce počtu selhání dlouhodobě nedaří. Tak Thomsen [1975] uvádí, že koncem šedesátých a počátkem sedmdesátých let byl podíl selhání při výzkumech Ústředního norského statistického úřadu 5–10 %, zatímco v roce 1975 již 15–20 %. Důvody tohoto růstu nejsou, podle autora, známy, zajímavé však je, že po celé toto období byl počet nekontaktovaných jednotek přibližně roven počtu odmítnutí. O podobném trendu v USA se zmiňuje Field [1974]. Je však spíše odrazem vývoje celkové situace v kapitalistické společnosti než záležitostí metod a technik sociologického výzkumu.

Obecně lze říci, že selhání pokusu o kontakt není tak důkladně popsáno a prostudováno jako odmítnutí. Většina autorů je však považuje za problém samostatný, který nelze řešit vyslovením hypotézy o vzájemném rušení vlivu nekontaktování a odmítnutí. Vliv nekontaktování na výsledky výzkumu je méně bezprostřední než vliv odmítnutí, neboť selhání pokusu o kontakt je (srv. citovaná práce Firsov a kol. [1981]) nezávislé na tématu šetření a na poměru vybrané osoby k výzkumu nebo k instituci, která jej provádí. Proto se domnívám, že k odstranění nepříznivého vlivu různé „dostupnosti“ postačují statistické metody založené v podstatě na vážení. Takové „úpravy“ dat je samozřejmě vhodné kombinovat s opakováním pokusů, které celkový podíl nekontaktovaných jednotek výrazně snižuje. Je možno souhlasit s Crossleyem a Finkem [1951]) a Hendricsem [1949], kteří vyslovili názor, že projeví-li se u respondentů určitý trend v závislosti na tom, při kolikátém pokusu byli kontaktováni, je možné tento trend extrapolovat i na skupinu nekontaktovaných. Pokud se však žádný trend zjistit nepodaří, nedá se o skupině nekontaktovaných na základě zjištěných údajů vypovídat.

Metoda náhradníků

Mezi „nestatistické“ pokusy o řešení problému selhání patří také metoda náhradníků. Ta byla živelně používána prakticky od prvopočátků společenskovo-vědních aplikací výběrových postupů v naději, že nahrazením chybějících údajů údaji získanými od nějakého „náhradníka“ se odstraní zkreslení vzniklé jak nekontaktováním, tak odmítnutím. Tato metoda, která je dodnes často používána při pravděpodobnostních a téměř vždy při kvótních výběrech, je založena na heuristickém chápání výběrového postupu, podle něhož je „jedno“, která jednotka ze základního souboru bude prošetřena (srv. Kadlecová [1965]). Na nesprávnost takového přístupu upozorňuje řada autorů (viz např. Birnbaum a Sirken [1950a], Moser a Kalton [1971], Konijn [1973]). Použijeme-li Cochranovu [1963] terminologii, můžeme jádro problému vyjádřit následovně: Ve výběrovém souboru rozsahu n je n_1 respondentů, „tj. osob, od nichž v případě, že budou vybrány, budou získány požadované údaje“, (tzv. stratum *I*), a n_2 jednotek, u nichž pokus o získání údajů z nějakého důvodu selže (stratum *II*). Za n_2 jednotek ze strata *II* je vybráno nových n_2 jednotek stejným postupem jako v prvním kroku; z nich n_{21} náleží do strata *I* a n_{22} do strata *II*. Tak se postupuje dále, dokud neplatí

$$n_1 + n_{21} + n_{221} + \dots \sim n$$

Je však zřejmé, že takto sestavený výběrový soubor obsahuje pouze jednotky ze strata *I*. I když připustíme, že selhání není deterministické (viz např. Nargundkar—Joshi [1975]), nemůžeme tvrdit, že by uvedená procedura odstranila vychýlení, neboť ve výběrovém souboru jsou nadměrně zastoupeny jednotky s vyšší pravděpodobností poskytnutí údajů.

V literatuře však jsou uvedeny některé speciální případy, kdy vhodně upravená metoda náhradníků je dobře použitelným výzkumným nástrojem. Moser a Kalton [1971] hovoří o možnosti nahradit osoby, které jsou zahrnuty ve výběrovém souboru, ale z lokality, v níž byly do výběru zahrnuty, se odstěhovaly. Náhradníky by v tomto případě měly být osoby, které se do dané lokality v nedávné době přistěhovaly. Ideou je vybrat náhradníka se stejnými migračními charakteristikami. Gray, Corlett a Frankland [1950] však i v tomto případě doporučují nepoužívat metody náhradníků, ale přiřadit osobám z výběrového souboru, které se do dané lokality v určitém uplynulém období přistěhovaly, dvojnásobnou váhu. Idea je ovšem v podstatě stejná, chybějící informa-

ce se nahrazuje informací, o níž se z meritorních (tedy ne statistických) důvodů předpokládá, že je „stejná“ jako nezjištěné údaje. Grayovu, Corlettovu a Franklandovu metodu by tedy bylo možné označit za metodu „fiktivních náhradníků“. Scharff [1973] uvádí, že k vytvoření takového „fiktivního náhradníka“ je možné využít nejen údajů osoby s podobnými charakteristikami, ale i údajů náhodně zvoleného respondenta, záměrně zvoleného respondenta či populačních průměrů. Údaje, které jsou o neprošetřené jednotce známy, by však podle Scharffovy mínění měly zůstat zachovány a neměly by se nahrazovat. Zachování známých a nahrazení neznámých údajů o jednotkách může ovšem zkreslit závislost mezi jednotlivými znaky.

Metoda náhradníků, jakkoli často používaná, je tedy podle názoru většiny autorů pouze zdánlivým korektivem vyskytnuvších se selhání, je „maskováním“ a může vést ke klamným výsledkům, neboť vychýlení vzniklé selháním neodstraňuje a někdy je může dokonce i zvětšit.

Závěr

Přehled sociologických a psychologických prací o problematice selhání výběru jistě není úplný a vyčerpávající. Přesto však, podle mého názoru, odráží současný stav poznání dané problematiky. Na některé otázky se již podařilo jednotlivým pracovištím odpovědět, některé problémy se podařilo vyřešit. Současně však přehled ukazuje celou řadu otevřených a rozhodně ne snadných problémů, které by bylo třeba řešit, aby se ústavy a instituce provádějící empirické sociologické výzkumy měly o co opírat i v této oblasti metodiky šetření.

Z celého přehledu vyplývá, že každé pracoviště provádějící výběrová šetření by se mělo snažit selhání především předcházet, i když se je pravděpodobně nepodaří zcela odstranit. Za vhodný postup ke snížení počtu selhání lze obecně označit opakování pokusů [někdy může vést i k získání údajů od odmítajících], za nevhodný postup naopak, až na výjimky, metodu náhradníků. Za nejdůležitější poznatek z celého přehledu však považuji zjištění, že selhání je vázáno na určité sociální, demografické i psychologické charakteristiky osob, na což by vždy měl být brán zřetel při interpretaci získaných údajů.

Literatura

- Analizy i Próby Technik Badawczych w Socjologii*. J. Gostkowski, ed., Tom 1, Wrocław, PWN 1966.
- Ash, P. — Abramson, E.: *The effect of anonymity on attitude-questionnaire response*. Journal of abnormal and social psychology 47 (1952), str. 722—723.
- Bailar, B. A.: *Recent research in reinterview procedures*. Journal of the American Statistical Association 63(1968), str. 41—63.
- Bailar, B. A. — Bailey, L. — Corby, C.: *A comparison of some adjustment and weighting procedures for survey data*. In: N. K. Namboodhi, ed.: *Survey sampling and measurement*. New York, Academic Press 1978, str. 175—198.
- Benney, M. — Hughes, E. C.: *Of sociology and the interview*. American Journal of Sociology 62(1956—1957), str. 137—142.
- Benney, M. — Reisman, D. — Star, S. A.: *Age and sex in the interview*. American Journal of Sociology 62(1956—1957), str. 143—152.
- Benson, S. — Booman, W. P. — Clark, K. E.: *A study of interview refusals*. Journal of Applied Psychology 35(1951), str. 116—119.
- Berelson, B. R. — Lazarsfeld, P. F. — McPhee, W. N.: *Voting*. Chicago, Academic Press 1954.
- Birnbaum, Z. W. — Sirken, M. G.: *Bias due to non-availability in sampling surveys*. Journal of the American Statistical Association 45(1950a), str. 98—111.
- Birnbaum, Z. W. — Sirken, M. G.: *On the total error due to non-interview and to random sampling*. International Journal of Opinion and Attitude Research 4(1950b), str. 179—191.

- Cannell, C. — Khan, R.: Interviewing. in: G. Lindley — E. Aronson, eds.: *The handbook of social psychology*, vol. II. New York, Wesley 1968, str. 526—595.
- Clausen, J. A. — Ford, R. N.: *Controlling bias in mail questionnaires*. Journal of the American Statistical Association 42(1947), str. 497—511.
- Cochran, W. G.: *Sampling techniques*. 2nd edition. New York, Wiley 1963.
- Crossley, H. M. — Fink, R.: *Response and non-response in probability sample*. International Journal of Opinion and Attitude Research 5(1951), str. 1—19.
- Dalenius, T.: *Bibliography on non sampling errors in surveys*. International Statistical Review 45(1977), str. 71—89, 181—197, 303—317.
- DeMaio, T.S.: *Refusals: Who, Where and Why*. Public Opinion Quarterly 44(1980), č. 2, str. 223—233.
- Deming, W. E.: *On a probability mechanism to attain economic balance between the resultant error of response and the bias of nonresponse*. Journal of the American Statistical Association 48(1953), str. 743—772.
- Dohrenwend, B. S. — Dohrenwend, B. P.: *Sources of refusals in surveys*. Public Opinion Quarterly 32(1968), str. 74—83.
- Doktorov, B. Z.: *O nadžožnosti izmerenja v sociologičeskom issledovanii*. Leningrad, Nauka 1979.
- Dunkelberg, W. C. — Day, G. S.: *Nonresponse bias and callbacks in sample survey*. Journal of Marketing Research 10(1973), str. 160—168.
- Durbin, J. — Stuart, A.: *Differences in response rates of experienced and inexperienced interviewers*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 114(1951), str. 164—206.
- Durbin, J. — Stuart, A.: *Callbacks and clustering in sample surveys: An experimental study*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 117(1954), str. 388—428.
- Edwards, A. L.: *The social desirability variable in personality assesment and research*. New York, Dryden Press 1957.
- Esser, H.: *Kooperation und Verweigerung beim Interview*. In: E. Erbslöh aj.: *Studien zum Interview*. Meisenheim am Glan, Hein 1973.
- Field, M.: *Nonresponse and the responsibility of researches*. Proceedings of the twenty-ninth annual conference on public opinion research. Public Opinion Quarterly 38(1974), str. 477.
- Firsov, V. M.: *Massovaja komunikacija v uslovijach naučno-těchničeskoj revoljucii*. Leningrad, Nauka 1981.
- Gallup, J.: *Průvodce po výzkumu veřejného mínění*. Praha, Orbis 1948.
- Gaudet, H. — Wilson, E. C.: *Who escapes the personal investigator?* Journal of Applied Psychology 24(1940), str. 207—219.
- Gray, P. G. — Corlett, T.: *Sampling for the social survey*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 113 (1950), str. 150—206.
- Green, K. — Back, K. W.: *Communication in the interview and the disangaged respondent*. Public Opinion Quarterly 30(1966), str. 385—398.
- Grušin, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1972.
- Grušin, V. A.: *Socialističeskij obraz žizni: ponjatije i vozmožnyje napravlenija empiričeskogo issledovanija*. Voprosy filosofii 2/1977, str. 24—35.
- Hájek, J.: *Teorie pravděpodobnostního výběru s aplikacemi na výběrová šetření*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1960.
- Hansen, M. H. — Waksberg, J.: *Research on non-sampling errors in censuses and surveys*. International Statistical Review 38(1970), str. 317—332.
- Hendrics, W. A.: *Adjustment for bias by nonresponse in mailed surveys*. Agricultural Economic Research 1(1949), str. 52—56.
- Heneman, H. G. jr. — Paterson, D. G.: *Refusal rates and interviewer quality*. International Journal of Opinion and Attitude Research 3(1949), str. 392—398.
- Herzmann, J. — Kábrt, J.: *K problematice odmítnutí rozhovoru v sociologických výběrových šetřeních*. Sociologický časopis 1/1982, str. 75—90.
- Hilgard, E. R. — Payne, S. L.: *Those not at home riddle for pollsters*. Public Opinion Quarterly 8(1944), str. 254—261.
- Hyman, H. aj.: *Interviewing in Social Research*. Chicago, The University of Chicago Press 1954.
- Hyman, H.: *Survey design and analysis*. New York, Wiley 1960.
- Kadlecová, E.: *Výzkum religiozity severomoravského kraje (Metoda a technika)*. Sociologický časopis 1/1965, str. 13—23.
- Kish, L.: *Survey sampling*. New York, Wiley 1965.
- Kish, L. — Hess, I.: *Replacement procedure for reducing bias of nonresponse*. Journal of the American Statistical Association 54(1959), str. 416—446.

- Konijn, H. S.: *Statistical theory of sample survey design and analysis*. Amsterdam, North Holland 1973.
- Koštál, J.: *K některým omezením standardizovaného rozhovoru*. Sociologický časopis 6 1981, str. 633–648.
- Krynt, D.: *Enkele problemen rond de nonresponse*. Mens en Maatschappij 43 (1968), str. 522–532.
- Leuven, M.: *The income of physicians*. Chicago, Chicago University Press 1932.
- Leverkus-Brüning, I.: *Die Meinungslosen*. In: G. Schmolders, ed.: *Beiträge zur Verhaltensforschung*. Heft 6. Berlin, Wissen 1966.
- Linehan, T. P.: *Problems of confidentiality with particular references to population censuses*. BISI/BIIS 45(1973), Book 3, str. 214–227.
- Lowe, F. E. — McCormick, T. E.: *Some survey sampling biases*. Public Opinion Quarterly 19(1955), str. 303–315.
- Lundberg, G. A. — Larson, O. N.: *Characteristics of hard-to-reach individuals in field surveys*. Public Opinion Quarterly 13(1949), str. 487–494.
- Lydall, H. F.: *British incomes and savings*. Oxford, Blackwell 1955.
- McCarthy, P. J.: *Characteristics, proportions and effects on sample surveys of individuals who are difficult to contact or refuse to be interviewed*. Nepublikováno.
- Merton, R. K.: *Selected problems of field work in the planned community*. American Sociological Review 12(1947) str. 304–312.
- Moser, C. A. — Kalton, G.: *Survey methods in social investigation*. 2nd edition. London, Heinemann 1971.
- Moser, C. A. — Stuart, A.: *An experimental study of quota sampling*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 116(1953), str. 349–405.
- Mosteller, F.: *Errors, I. Nonsampling errors*. In: D. L. Sills, ed.: *International encyclopedia of the social sciences*, vol. 5. New York, Dryden Press 1968, str. 113–132.
- Nargundkar, M. S. — Joshi, G. B.: *Non-response in sample surveys*. Contributed papers of the 40th session of the ISI. Warszawa 1975, str. 626–628.
- Noelle-Neumann, E.: *Die Schweigespirale: Öffentliche Meinung — unsere soziale Haut*. München, Piper 1980.
- Noelleová, E.: *Výzkum veřejného mínění*. Praha, Svoboda 1968.
- Parry, H. Y. — Crossley, H. M.: *The validity of responses to survey questions*. Public Opinion Quarterly 14(1950), str. 61–80.
- Parten, M.: *Surveys, pools and samples*. New York, Harper 1950.
- Petrenko, J. S. — Jarošenko, T. M.: *Sociálno demografické pokazateli v sociologických issledovanijach*. Moskva, Statistika 1979.
- Robins, L. N.: *The reluctant respondent*. Public Opinion Quarterly 27(1963), str. 276–286.
- Rollins, M.: *The practical use of repeated questionnaire waves*. Journal of Applied Psychology 24(1940), str. 382–396.
- Ross, L. H.: *The inaccessible respondent: A note on privacy in city and country*. Public Opinion Quarterly 27(1963), str. 269–275.
- Sánchez-Crespo, J. L.: *Balance between sampling and nonsampling errors in spanish official statistics*. BIBI/BIIS 45(1973), Book 2, str. 329–369.
- Scharff, J. A.: *Treatment of nonresponse in surveys*. BISI/BISS 45(1973), Book 2, str. 378–385.
- Scheuch, E.: *Auswahlverfahren in der Sozialforschung*. In: *Handbuch der empirischen Sozialforschungen*. Stuttgart, B. I. 1967.
- Schwarz, A.: *Interviewing and the public*. Public Opinion Quarterly 28(1964), str. 135–142.
- Scott, J.: *Why are response rates declining? Proceedings of the twenty-ninth annual conference on public opinion research*. Public Opinion Quarterly 38(1974), str. 476.
- Sharp, H. — Feldt, A.: *Some factors in a probability sample survey of a metropolitan community*. American Sociological Review 24(1959), str. 650–661.
- Sheatsley, P. B.: *Public relations of the pools*. International Journal of Opinion and Attitude Research 2(1948), str. 461–465.
- Sjoberg, G.: *The interviewer as a marginal man*. Southwestern Social Science Quarterly 38(1957), str. 124–132.
- Stephan, F. — McCarthy, P.: *Sampling opinions*. New York, Wiley 1958.
- Suchman, E. A. — McCandles, B.: *Who answers questionnaires?* Journal of Applied Psychology 24(1940), str. 758–769.
- Šrámek, L.: *Metodologické problémy výskumu verejnej mienky*. Kandidátská disertačná práca. Bratislava, Univerzita J. A. Komenského 1981.

- Thomsen, I. B.: *Evaluating the efficiency of two weighting procedures to reduce non-response bias: an application of Cochran's non-response stratum approach*. Contributed papers of the 40th session of the ISI, Warszawa 1975, str. 826—831.
- Wilcox, J. B.: *The interaction of refusals and not-at-home sources of nonresponse bias*. Journal of Marketing Research 14(1977), str. 592—597.
- Williams, R.: *Probability sampling in the field: A case history*. Public Opinion Quarterly 14(1950), str. 316—330.
- Williams, J. A.: *Interviewer — respondent interaction: A study of bias of the information interview*. Sociometry 27(1964), str. 338—352.

Резюме

Я. Герцманн: Обзор концепций и позиций по проблематике неудачи в использовании выборочных единиц. I. Социально-психологические аспекты

В конкретных социологических исследованиях мы часто сталкиваемся с такими случаями, когда от определенных лиц не удастся получить необходимые данные. Причиной такой неудачи может быть либо отказ, либо ситуация, когда намеченное лицо не удастся даже найти, контактировать. Оба случая в своих последствиях приводят к искажению результатов исследования, к одной из т. наз. невыборочных погрешностей. Данной проблематике посвящен целый ряд работ как теоретического, так и эмпирического характера. В рецензируемой статье дается комментируемый обзор тех работ, в которых неудача в выборе анализируется с социально-психологической точки зрения.

В разделе, посвященном отказу, акцентировается психологизирующее направление, корни которого восходят у Парри. Сопоставление работ его последователей с другими авторами создает мозаику взглядов на мотивы отказа в сотрудничестве в социологическом исследовании. Одновременно, на основе работ отечественных и зарубежных авторов демонстрируется обычная доля лиц в выборочной совокупности, отказывающихся сотрудничать, и приводятся данные о зависимости готовности участвовать в исследовании от социально-демографических характеристик.

Ядро раздела, в котором рассматривается неудача попытки установить контакт, образуют работы советских и американских авторов, посвященные причинам данного явления, измерению «доступности» различных групп населения и успешности повторных попыток установить контакт. В этой связи приводятся также взгляды на возможную компенсацию влияния отказа и неконтактирования.

Самостоятельный раздел посвящен краткому обзору статей, в которых освещается метод запасных опрашиваемых.

Summary

J. Herzmann: Survey of Conceptions and Standpoints relating to the Problem Area of Non-response. I. Sociopsychological Aspects

In concrete surveys sociologists often meet with the non-response problem, that is a situation characterized by a failure to obtain desired data from some part of the sample. There are two forms of non-response: refusal and „not-at-home“. Irrespective of its form, non-response leads to a bias in estimation, to one of the non-sampling errors. These problems are dealt with in many books and papers from both the theoretical and empirical point of view. This paper contains a review of works dealing with non-response as a socio-psychological problem.

In the review of works concerned with refusal, particular attention is paid to Parry's psychological orientation. A comparison of the works of his followers offers a mosaic of opinions and theories trying to explain the motivation of refusals in a sociological survey. Some facts presented by both Czechoslovak and foreign authors show a „normal“ or „common“ rate of refusal in a sample survey and stress the dependance of „readiness to respond“ on the socio-demographic characteristics of persons constituting the sample.

The part dealing with „not-at-homes“ is based mainly on the works of Soviet and US authors endeavouring measure of „accessability“ of different subpopulations, the reasons of poor „accessability“, and the effect of call-backs on the rate of „not-at-homes“. Some papers on possible compensation of the influence of refusals and „not-at-homes“ are also referred to.

In a separate part the paper discusses the method of substitution for non-respondents.